

1.5 Генеза становлення гендерної рівності у доступі до юридичної освіти та професії в Україні

Закріпивши в Конституції України рівність прав жінки і чоловіка наша держава юридично і політично визначила гендерну стратегію розвитку українського суспільства.

Більш того, підписавши і ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна продемонструвала відданість демократичним європейським цінностям та взяла на себе зобов'язання «враховувати питання рівності між чоловіками та жінками при розробці та впровадженні законів, постанов, адміністративних положень, політики і заходів» [49], насамперед шляхом закріплення принципів гендерної рівності в нормативно-правових документах та їх подальшого впровадження в практику.

Різниця між статтю та гендером. Поняття «гендер» не тотожне поняттю «стать». Стать – це біологічна категорія. Гендер – соціальна. Статеві особливості або ознаки пов'язані з фізіологією. Гендерні ознаки пов'язані з вихованням і тими уявленнями, які суспільство вважає прийнятним для жінок і чоловіків. Тобто вони прив'язані до статі, але не є тотожними їй [50].

Основою правових підходів до формування державної гендерної політики є принципи міжнародного права, сформульовані в міжнародних документах з прав людини, розроблених ООН та її структурами, Радою Європи, ОБСЄ, а також Європейським Союзом та НАТО, курс на членство в яких закріплено в Конституції України. Вони містять безпосередні зобов'язання держав, зокрема, у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Окреме місце серед цих документів належить Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [51]. Міжнародні документи з прав жінок та гендерної рівності були значною мірою проаналізовані раніше¹, тож у цій публікації

¹Див., наприклад: Огляд міжнародного та національного законодавства у сфері гендерної рівності для забезпечення надання гендерно орієнтованої правової допомоги. 2020 р. // <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/recovery-and-peacebuilding/gen-der-equality-legal-review.html>

авторський колектив тож у цій публікації авторський колектив не планує звертатися до цього питання.

У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [52] чітко визначені такі категорії як:

- рівні права жінок і чоловіків – відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі;
- рівні можливості жінок і чоловіків – рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків;
- дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [53], крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Європейський інститут з питань рівноправ'я чоловіків і жінок (European Institute for gender equality) щороку формує Індекс гендерної рівності. Україна у цьому рейтингу посідає 74 місце (за результатами 2021 року вона опустилась на 15 позицій). Найнижчі показники спаду спостерігались у сфері політичної участі жінок. Більшість гендерних проблем в Україні спричинені дискримінацією за ознакою статі [54].

Якщо частка жінок у Верховній Раді України (далі – ВРУ) І скликання становила 3%, у ВРУ VII-VIII скликань – 10%, то у ВРУ IX скликання – 20,9%. Тобто позитивні тенденції у гендерній політиці законодавчої гілки влади прослідковуються, але занадто повільними темпами. У Кабінеті Міністрів, сформованому в серпні 2019 року, жінки становили 33%, що є найвищим представництвом за всі роки незалежності. Проте варто наголосити, що цей склад Уряду був найменш кількісним з 1991-2020 р.р. Наприклад, в Уряді, сформованому в березні 2010 р., не було жодної міністерки. Станом на кінець 2022 року серед 16 членів Уряду лише 1 позицію обіймає жінка.

За статистичними даними 2015 року, мали місце гендерні диспропорції у представництві жінок-суддів на регіональному рівні. Так, найбільше жінок-суддів було у Києві (61,72%), Запорізькій (58,38%) та Миколаївській (57,24%) областях. Жінки становили більшість суддівського корпусу загальних місцевих судів також у Сумській (55,56%) та Херсонській (50,81%) областях. Водночас у судах західних областей кількість жінок була значно менша — 34–35%, а в Закарпатській області вона становила лише 26,75%. Це дані зі статті Т. І. Фулей, яка вийшла у 2015 році [55].

За даними місцевих виборів 2015 року, кількість жінок депутатів в обласних радах становила 15%, у міських радах – 29%, у районних радах – 24% у селищних радах – 46%, у сільських радах – 56%. Водночас збереглася така тенденція: що вищий рівень рада, то менше у ній представлено жінок [54]. Аналізую ситуацію з жіночим представництвом у трьох гілках влади та в органах місцевого самоврядування стає зрозумілим, що найдемократичніша репрезентація у судовій гілці на місцевих рівнях, що вищий рівень прийняття рішень, то менший цей показник, тобто тенденція чітко прослідковується у різних державних інституціях.

З вищенаведеного закономірним є звернення до поняття гендерна сегрегація праці – нерівномірне розподілення чоловіків і жінок у економіці, через що в окремих професіях чи окремих економічних галузях переважають чоловіки або жінки. Гендерна сегрегація праці може бути вертикальною та горизонтальною. Вертикальна гендерна сегрегація праці – це нерівне розподілення чоловіків і жінок на різних рівнях у середині однієї професії («скляна стеля»), що яскраво представлене (сподіваємось – тимчасово) в українській політичній сфері. Горизонтальна гендерна сегрегація – нерівне розподілення жінок і чоловіків у різних професіях («скляні стіни») [56].

За ініціативи Комітету Європарламенту з прав жінок і гендерної рівності (Committee on Women's Rights and Gender Equality) [59] відбулась подія, приурочена 25-ій річниці підписання Пекінської декларації та Плану дій – Тиждень гендерної рівності. За результатами Індексу гендерної рівності [60]

(оцінка за 7 показниками, в тому числі робота та залучення до умов праці) глобальний показник Індексу в країнах ЄС наразі становить 67.9 балів зі 100 можливих.

Європейський Інститут гендерної рівності підрахував, що ЄС знадобиться як мінімум 60 років, щоб досягти гендерної рівності, але за умови, якщо прогрес не сповільниться і відбуватиметься такими темпами як зараз. А темпи насправді не дуже швидкі – у 2015-му індекс становив 65.0 балів, а у 2020-му – 67.4 [60].

Європейські дослідження свідчать, що виконання домашніх обов'язків вилучає 7,7 мільйонів жінок і 450 тисяч чоловіків з ринку праці. Наприклад, у Болгарії 73% жінок щодня залучені до виконання домашньої неоплачуваної роботи, порівняно з 17% чоловіків. У Швеції до такої роботи залучено 84% жінок та 56% чоловіків.

У дослідженні Державної служби зайнятості щодо гендерного підходу на ринку праці України виявлені наступні аспекти нерівності: низький рівень зайнятості жінок дітородного віку, що призводить до значного гендерного розриву в рівнях зайнятості у цій віковій групі; низька економічна активність жінок віком більше 50 років, що сприяє гендерним розривам у пенсійному забезпеченні; нерівний розподіл оплачуваної роботи та неоплачуваної домашньої роботи; через брак робочих місць з гнучким графіком роботи велика кількість жінок задіяна на робочих місцях сумнівної якості та не високою оплатою праці; великий гендерний розрив у зарплаті та інше [69].

Історія гендерних відносин на території України в останній час стала об'єктом дослідження, що пов'язано зі збільшенням кількості жінок в науці. За останні десятиліття збільшилась і кількість жінок як у юридичній професії, так і в юридичній науці. Активна експансія жіночої частини населення світу у юридичну галузь пов'язана із загальносвітовим процесом фемінізації суспільства та збільшення ролі жінки у всіх сферах життя. Вперше жінка отримала юридичну освіту в Італії у 1777 р., далі у Великобританії у 1873 р. [63]. Першою жінкою-юристом в США, допущеною до юридичної практики в штаті Айова в 1869 році, стала Арабелла Менсфілд. Незабаром після того, як Арабелла Менсфілд склала

іспити та стала, таким чином, першою жінкою-юристом в США, штат Айова вніс поправки у свої закони та став першим штатом Америки, який дозволяв жінкам і меншинам займатися юридичною практикою [64].

Якщо досліджувати історичну ретроспективу на території України, то у період середньовічної та нової історії жінки мали досить впливову позицію у суспільстві і були наділені широкими особистими та соціально-економічними правами, зберігаючи при цьому роль берегині родини. Ситуація змінилась на території України, що увійшла до складу Російської імперії. Керуючись консервативно-патріархальними нормами вища освіта для жінок в межах Російської імперії була заборонена аж до 1906 р., тому українки здобували її за кордоном – у Європі, за різними, в основному природничими чи історико-філологічними спеціальностями. Однією можливою формою навчального закладу вищого типу для жінок у межах Російської імперії стали Вищі жіночі курси, зокрема Петербурзькі вищі жіночі курси вперше в історії на початку XX ст. відкрили юридичне відділення, що відкрило доступ до юридичної освіти жінок України, але лише за дозволу батька або чоловіка [65]. Проте виходячи з урядових заборон, було надано дозвіл жінкам відвідувати лекції в університетах за дозволу ректора та викладача без отримання підтверджуючих документів про освіту. Така форма отримання знань стала однією з найпопулярніших у Київському університеті святого Володимира та Харківському університеті у XIX ст. І варто відзначити, що, опираючись на спогади викладачів цих закладів, у більшості випадків аудиторії були на 50 % заповнені саме жіноцтвом. Проте через студентські заворушення 1863 р. – ця практика була заборонена урядом [66].

З отриманням у 1906 р. доступу до освіти жінок, навчання на юридичних відділеннях зустрічало потужний опір як з боку влади так і викладацького складу, зокрема, у Новоросійському університеті в Одесі викладачі відкрито відмовлялись екзаменувати жінок-юристок і автоматично їх не переводили на 2 рік навчання у 1907 р. Лояльніша була ситуація з жінками-юристками у Харківському та Київському університетах [66, с. 92-99].

	Кількість слухачок на юридичному відділенні:	
	1906/1907 н. р.	1907/1908 н. р.
Харківський університет	53	99
Київський університет	Відсутні дані	35

Табл. 1. Кількість слухачок на юридичному відділенні в українських університетах початку XX ст.

В результаті тиску з боку уряду, додатково збільшення оплати та переслідувань і принижень у суспільстві до 1910 р. кількість слухачок юридичних відділень в університетах України скоротилась з 55 % до 39 %. Але не дивлячись на всі обставини успішно завершили навчання в університетах та отримали право працевлаштування на рівні з чоловіками у 1911 році отримали 3 випускниці, у 1912 році – 16 випускниць юридичного факультету Харківського університету. [66, с. 101]. Паралельно через активну громадську позицію викладацького складу Київського університету вдалось відкрити Київські вищі жіночі курси, на яких в 1907/1908 році навчалось 1000 слухачок, з яких 150 на юридичному факультеті. Через високу популярність Київські вищі жіночі курси у 1914 р. були перетворені на університет імені Святої Ольги, де здійснювалось навчання за трьома спеціальностями: історико-філологічною, природничою та правничою [66, с. 104].

Оскільки юридична професія була більш патріархальною, ніж інші, доступ до неї відкрито блокувався урядом. Активна участь жінок у політичному житті та науковій діяльності поступово наближала їх до юридичної освіти, а згодом і юридичної професії.

Якщо ж говорити про юриспруденцію, то до середини XX століття ця професія розглядалась як царина чоловіків. Тому традиційно склалось так, що для жінок вступ до юридичної професії був або дуже ускладненим, або взагалі закритим.

Першою жінкою-адвокатою в Російській імперії стала саме уродженка України – Катерина Абрамівна Флейшиц. Отримати повноцінну юридичну

освіту в імперії жінка не мала права, тому здобула її у Парижі, а пізніше екстерном склала іспити на юридичному факультеті Санк-Петербурзького університету. За право займатися юриспруденцією Катерині Абрамівні довилось досить довго боротись – спочатку на посаді помічника присяжного повіреного округу Петербурзької судової палати. До представлення звинувачених в суді вона була допущена лише один раз, проте закон офіційно заборонив жінкам, навіть з вищою юридичною освітою виступати як адвокати у суді, тому Катерина Абрамівна зосередилась на науковій діяльності і саме завдяки її активній громадській позиції та публікації статей «Про жіночу адвокатуру», «Права жінок-юристів», «Адвокати майбутнього» і «Вилучені з адвокатури» у 1911 р. жінкам офіційно дозволили отримувати юридичну освіту. У 1939 р. К.А. Флейшиц перша з жінок-юристів захистила докторську дисертацію і у лютому 1940 р. була затверджена в ученому ступені доктора юридичних наук і вченому званні професора на кафедрі цивільного права. З долі цієї жінки починається тернистий шлях жіноцтва до юридичної професії і, що більш важливо тернистий шлях у зміні гендерних уявлень суспільства [67].

Незважаючи на поширення на сьогодні в Україні прогресивних гендерних ідей, прийнятті та адаптації ряду нормативно-правових актів, що визначають гендерну рівність у нашому суспільстві, незмінною лишається ментальність та виховання, які частково зберігають патріархальні кліше.

Найяскравіше це представлено в ієрархії української політики та юриспруденції. Якщо на сучасному етапі доступ до юридичної освіти є рівноправним на етапі вступу та отримання диплому, то перші глобальні труднощі виникають у процесі реалізації права на професійну діяльність. Для України характерна загальна тенденція допуску жінок до нижчого рівня

На щастя, загальний рух за права жінок та гендерну рівність, прийняття чисельних міжнародних та національних актів, спрямованих на рівноправ'я між представниками обох статей, подолав бар'єри для доступу жінок до юриспруденції. Сьогодні кількість дівчат, що навчаються на юридичних факультетах, майже зрівнялася з кількістю хлопців. Зокрема, за статистикою,

приблизно 48 відсотків студентів-правників – це жінки, а в окремих навчальних закладах дівчата значно переважають. Якщо говорити про викладацький склад, то кількість викладачів-правників різної статі в Україні приблизно рівна.

Питання щодо гендерного складу у різних юридичних професіях не чітка. Найбільш дотримано гендерної рівності у судових органах влади. Таким чином, за інформацією, розміщеною на офіційному сайті, у Вищому господарському суді України всього 59 суддів: чоловіків – 30, жінок – 29 (майже 50%/50%). Тобто існує принцип рівності статей. В Україні працює 20 839 жінок-адвокатес, що становить 38% від загальної кількості адвокатів. Відповідно до єдиного реєстру нотаріусів в Україні працює 5 746 приватних нотаріусів. Ні Міністерством юстиції України, ні Нотаріальною палатою України не ведуться гендерно дезаггеговані дані щодо кількості жінок та чоловіків серед нотаріусів [68].

Отже, світова та українська практика свідчать про покращення ситуації щодо гендерної рівності. Кількість жінок, що досягають успіху як в юридичній, так і інших професіях, зростає. Однак і дотепер чоловікам у нашій професії, як і у багатьох інших, легше досягти стрімкого кар'єрного зростання, ніж жінкам. Для зміни такої ситуації законодавчі акти навряд чи можуть допомогти. Лише зміна суспільного ставлення до жіночої кар'єри і невпинна праця амбітних жінок може посприяти стрімкому поліпшенню становища жінки в непростому юридичному світі. Чим вище рівень «прийняття рішення» та обов'язків тим менше показник репрезентативності жінок у цьому сегменті.